

DE NOORD-BRABANTSE NEVELSTAD NADER BESCHOUWD

Door de jaren heen zijn vele pogingen gedaan om greep te krijgen op de ruimtelijke ontwikkeling van Noord-Brabant. Toch weten weinig plannen door te dringen tot de onderliggende dynamiek van dit diffuse stadslandschap. In de laatste decennia is er echter een benadering opgekomen die nieuwe perspectieven biedt doordat ze een sterke nadruk legt op het begrip van de context.

Wie het verstedelijkte landschap van Noord-Brabant wil beschrijven doet er goed aan twee parallelle verhalen over zijn ontwikkeling te vertellen. Het eerste betreft de neerslag van plannen en ruimtelijke visies. Dit is het verhaal van een provincie met een sterk openbaar bestuur en een aansprekende regionale planvormingstraditie. Dit is een traditie die haar oorsprong heeft in de snelle groei van de Noord-Brabantse steden en dorpen tijdens de 20e eeuw en die wordt gekenmerkt door de politieke wil om dit proces van modernisering te laten verlopen met behoud van regionale identiteit en landschappelijke waarden. Ontwerp speelt in deze geschiedenis een terugkerende rol als instrument om ruimtelijke veranderingen te beheersen en bij het realiseren van de wens om een samenhangend landschap te produceren dat aansluit bij het veronderstelde regionale DNA.

Tegenover deze geschiedenis van ordening en sturing door middel van voorschrijvende plannen kan een tweede verhaal verteld worden, waarin de aandacht voor beschrijving domineert. Dit verhaal, vertolkt door een groeiend gezelschap van onderzoekende ontwerpers en ontwerpende onderzoekers, documenteert de evolutie van de Noord-Brabantse nederzettingenpatronen als onderdeel van een zoektocht naar een interne ontwikkelingslogica.

Hier geldt niet het ruimtelijk beleid als vertrekpunt, maar worden planning en ontwerp beschouwd als onderdelen van een veelheid aan regelende krachten die deel uitmaken van het territorium zelf. Dit perspectief heeft de laatste jaren aan belangstelling gewonnen, niet in de laatste plaats omdat het nieuw licht werpt op een aantal veronderstellingen die besloten liggen in het tot nog toe dominante discours over de ontwikkeling van de Noord-Brabantse ruimte.

Wellicht de belangrijkste verdienste van dit tweede, alternatieve, vertoog is dat het de rol van planologische sturing op ruimtelijke ontwikkelingen relativeert. Het wijst op de ruimtelijke en institutionele tegenstrijdigheden die het gevolg zijn van de projectie van een, in essentie uit de Hollandse polder geïmporteerde, cultuur van landmaken. In Noord-Brabant is dat echter op een grotendeels zanderige ondergrond. Hierbij komt het beeld naar voren van een systeem dat gevangen lijkt in een voortdurende reproductie van zijn eigen diffuse conditie. Pogingen om ordening in het verstedelijkte landschap te introduceren blijken bij herhaling uit te monden in een verder verlies van samenhang en contrast. De opgelegde orde werkt, zagezegd, toenemende verrommeling in de hand.

Het wandtapijt 'Mozaïek Brabant' toont de Noord-Brabantse territoriumstad als een fijnmazig weefsel waarbinnen verschillende productie -en consumptielandschappen met elkaar worden verweven.

Bron: IABR-projectatelier BrabantStad, 2014

Een voorschrijvend perspectief

De snelle verstedelijking van de zandgronden, in combinatie met het verdwijnen van de traditionele rond kerk en kleinschalige landbouw georganiseerde samenleving, vormen na de Tweede Wereldoorlog de voedingsbodeme voor de Noord-Brabantse planvormingstraditie. Binnen deze traditie wordt de focus van planning en ontwerp bepaald door het herstel van de balans tussen productie en consumptie van het landschap. Dit gebeurt tegen de achtergrond van een collectieve zoektocht naar regionale identiteit. In een essay ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van het Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant (PON) relateert Paul Kuypers de opkomst van de ruimtelijke planning aan het traumatische verlies van streekidentiteit onder de druk van de industrialisatie. Kuypers schetst een ontwikkeling die begint bij het provinciale Welvaartsplan (1947), waarin nog met een krampachtige poging wordt getracht de impact van het moderne leven op de streekcultuur te bezweren. Dit mondt uit in de onvermijdelijke acceptatie van het verlies van de Brabantse eigenheid en de overgang naar een planologisch tijdperk waarin de "directe en ongerefecteerde verbinding met de omgeving" plaatsmaakt voor een kunstmatige verstandhouding. Kuypers' analyse suggereert dat de opkomst en ontwikkeling van de regionale planvorming in Noord-Brabant niet losgezien kan worden van het afscheid van "de paralleliteit tussen het ik en het landschap" en de behoefte om deze breuk door middel van ontwerp te herstellen.

In het planningsdiscours dat zich daarbij vormt herkennen we terugkerende concepten en metaforen waarmee het Noord-Brabantse landschap, en de horizontale verstedelijkingspatronen die hierin aanwezig zijn, worden geduid. Voorbeelden zijn de 'polycentrische netwerkstad', de 'mozaïekmetropool' en het 'landschapstapijt'. Deze worden achtereenvolgens naar voren geschoven als ontwikkelingschema's voor de Brabantse stedenrij. Rode draad door deze concepten is een retoriek van 'eenheid in verscheidenheid', waarbij de aandacht geleidelijk verschuift van knooppunten, via fragmenten, naar weefsels. De

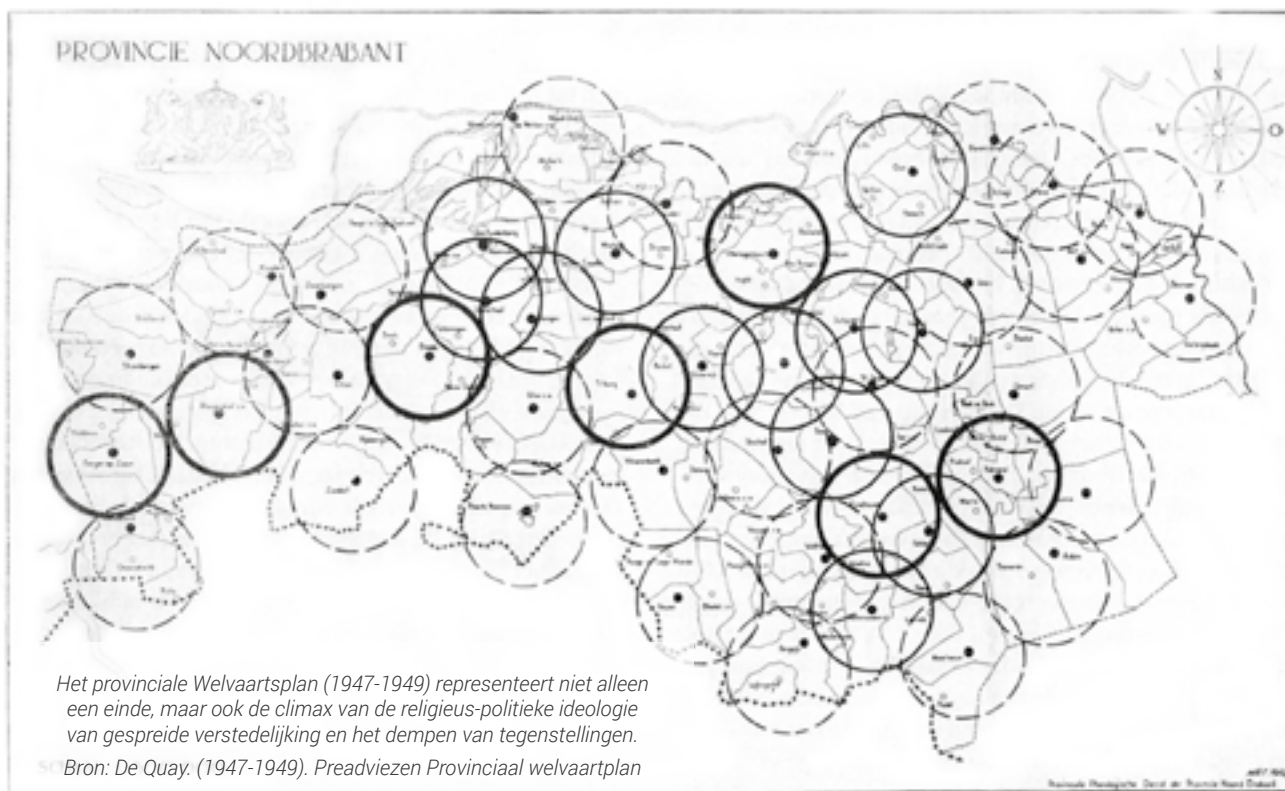
plannen weerspiegelen echter niet alleen ruimtelijke structuren, maar voorzien deze ook van een ideologische lading. In de evolutie in het gebruik van concepten zoals het tapijt, het mozaïek en het netwerk liggen wisselende opvattingen besloten ten aanzien van het politieke handelingsvermogen om de ontwikkeling van de ruimte te sturen.

Een ander element dat in het oog springt, is de veranderende mate van contextuele precisie waarmee regionale planners het territorium door de jaren heen lijken te benaderen. Verschillende ontwerpende onderzoeken hebben de laatste decennia een toenemende aandacht gegenereerd voor (de analyse van) ruimtelijke patronen en processen als dragers van stedelijke en landschappelijke ontwikkeling. Daarbij rijst de vraag hoe dit ogenschijnlijk beschrijvende contextbewustzijn zich verhoudt tot de ordening en sturing van de voorschrijvende traditie. Met andere woorden: bij veel projecten lijkt het alsof er contextueler is gewerkt, maar veel ontwerpende onderzoeken zijn in essentie nog steeds primair voorschrijvend van aard.

De opgelegde orde werkt toenemende verrommeling in de hand

Een beschrijvend perspectief

Wanneer we de voorschrijvende benadering confronteren met een beschrijvende praktijk die de voorbije jaren in de Noord-Brabantse context opgang heeft gemaakt, komt de vooringenomenheid van de plannersblik op scherp te staan. Deze beschrijvende traditie is in haar kern eveneens gericht op de zoektocht naar wat zou kunnen worden begrepen als het 'regionale DNA'. Het perspectief van waaruit het landschap wordt bestudeerd is echter wezenlijk anders. Waar de voorschrijvende benadering van start gaat met de projectie van specifieke of juist generieke concepten op het

landschap, zoals bijvoorbeeld dat van de 'compacte stad', sluit deze tweede benadering dergelijke concepten juist nadrukkelijk uit. Zulke concepten zouden de blik op het landschap vertroebelen en een juiste analyse van de concrete ruimtelijke fenomenen verhinderen.

De opkomst van de expliciete beschrijvende blik op Noord-Brabant wordt geflankeerd door twee andere ontwikkelingen binnen gerelateerde onderzoeksdomeinen. De ene speelde zich af binnen het 'hogere' discours van de al meer gevestigde Europese traditie van morfologisch onderzoek (die zich overigens allerminst beperkt tot enkel de beschrijving, maar ook het ontwerp binnen het onderzoek niet onbenut laat), zoals we deze kennen uit de Veneto-regio in Noord-Italië en de Vlaamse territoriumstad (zie bijvoorbeeld het werk van Barcelloni & Cavalieri, 2015). De Noord-Brabantse casus schuift hier een onderzoeksveld binnen waarin de wisselwerking tussen ruimtelijk beleid, sociaaleconomische ontwikkelingen en de concrete ruimtelijke werkelijkheid een belangrijk onderwerp vormt. De benadering kent daarmee een sterke evolutionaire basis.

De andere ontwikkeling kunnen we plaatsen binnen het internationale debat rondom de 'spatial turn': de postmoderne ontwikkeling binnen de sociale wetenschappen die gaat over een nieuw horizontaal verband tussen ruimte, tijd en sociale handeling. In Noord-Brabant wordt deze verschuiving zichtbaar doordat binnen een aantal sociaalhistorische, cultuurhistorische en antropologische studies de morfologie van het verstedelijkte landschap een gelijkwaardige plaats krijgt toebedeeld naast andere, niet-ruimtelijke, stadshistorische onderzoeksvariabelen.

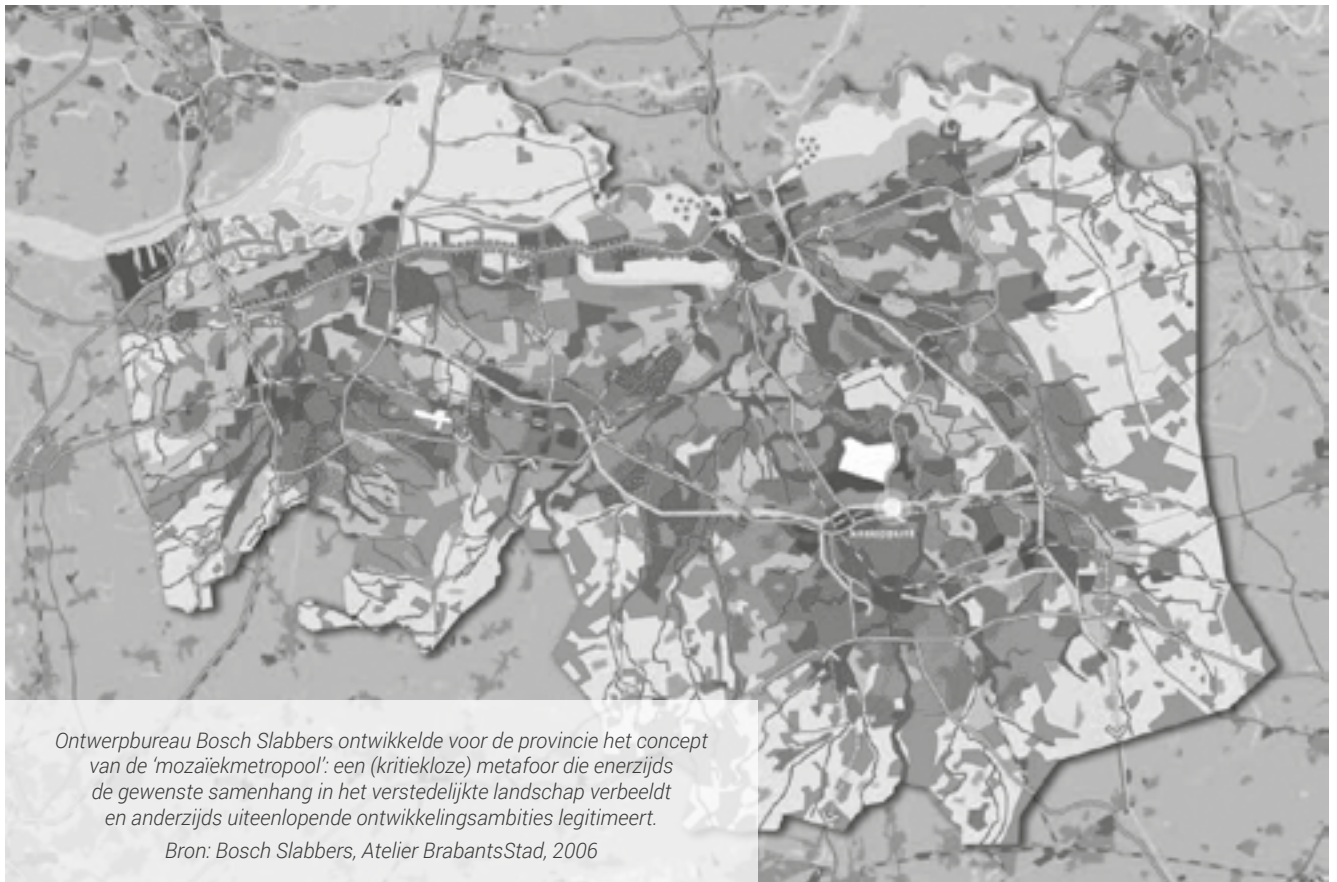
Voor de Noord-Brabantse beschrijvende traditie reikt het Europese morfologische onderzoek met name het methodologisch instrumentarium aan, en leveren de postmoderne sociale wetenschappen het historische materiaal en zo de aanleidingen en hypothesen voor het morfologisch onderzoek. Het kennislichaam wordt aldus langzaam maar zeker van onderaf opgebouwd uit studies naar de afzonderlijke delen. Zoals de operationele structuur

van de Brabantse dorpen, de ontwikkeling van de infrastructuur, en studies naar de morfologische fenomenen die de typische hybride verstedelijkingsvorm – tussen diffuus én compact – van de Noord-Brabantse nevelstad representeren: Lammers en collega's beschrijven bijvoorbeeld expliciet de ontwikkeling van actuele en historische radiale stadsranden van Eindhoven, een onderwerp welke zeer verwant is aan de linten van Tilburg die in eerdere studies zijn beschreven. De fragmentatie die deze opbouw doet vermoeden staat lijnrecht tegenover de werkelijke consistentie van het kennislichaam, waarbinnen juist aan de relaties tussen de delen en tot het geheel grote relevantie wordt toegekend.

De beschrijvende traditie houdt rekening met de invloed van de planning zélf als actor

Van legitimeren naar politiseren

Ook de opbouw van inzicht en kennis van de voorschrijvende benadering blijkt te verschillen van die van de beschrijvende. Bij de eerste vervangen alomvattende concepten elkaar, als varianten op verwante thema's, zonder dat verdere diepgang wordt ontwikkeld. Een belangrijk aspect dat hiermee samenhangt is de manier waarop ruimte aan tijd wordt gekoppeld als organisatorisch instrument. De selectieve – en deels manipulatieve – lezing van de ruimte door planners, ontwerpers en beleidsmakers, is bij de tweede benadering vervangen door een hermetische lezing van ruimte, tijd en handeling. Wat zich in eerste instantie toont als patchwork of mozaïek is dan bijvoorbeeld, na een betere beschrijving van de

Ontwerpbureau Bosch Slabbers ontwikkelde voor de provincie het concept van de 'mozaïekmetropool': een (kritiekloze) metafoer die enerzijds de gewenste samenhang in het verstedelijkte landschap verbeeldt en anderzijds uiteenlopende ontwikkelingsambities legitimeert.

Bron: Bosch Slabbers, Atelier BrabantsStad, 2006

*Evolutie van de vorm van de stadsrand.
Representatie van extensief stedelijk grondgebruik binnen
de actuele plattegrond van de gemeente Eindhoven,
weergegeven in morfologisch-historische categorieën.
Bron: Daan Lammers*

werkelijke geschiedenis, veel beter te vangen in André Corboz' metafoor van het palimpsest.

Hieruit volgt dat de voorschrijvende en de beschrijvende blik op de Brabantse nevelstad niet als autonome benaderingswijzen naast elkaar staan. De tweede lijkt zich op een kritische manier te verhouden tot de eerste. Een van de elementen die de beschrijvende traditie daarbij in ieder geval toevoegt, is dat ze rekening houdt met de invloed van de planning zélf als actor. Dit verbrede perspectief werpt tevens nieuw licht op de diffuse ruimtelijke conditie zoals we deze vandaag de dag in Noord-Brabant kennen.

Reeds vóór de invoering van de Nederlandse Woningwet (1901) werd bijvoorbeeld het voor de Hollandse stad ontwikkelde beleidsinstrument van de bouwverordening door behoudende katholieke Brabantse bestuurders enigszins creatief, doch ten zeerste ideologisch gevoed, ingezet om geconcentreerde vestigingen van fabrieksarbeiders tegen te gaan. Een sturing die niet alleen succesvol verhinderde dat zich grote centrale industriële kernsteden ontwikkelden, maar tevens de ontwikkeling van een krachtige regionale pendel-infrastructuur in de hand werkte. Dit resulteerde weer in een diffuus territoriaal verstedelijkingspatroon. Inmiddels zijn we vele rondes van ruimtelijke diffusie verder en onder het regime van de vernetwerkte-compacte stad-ideologie. Tegenwoordig wordt de lobvormige half-landschappelijke en industriële periferie – de contravorm van de typisch Noord-Brabantse tentaculaire verstedelijking – vooral gelezen als generieke stedelijke verdichtingslocatie. Ook hier treffen we een zekere misinterpretatie van de verstedelijkingsconditie, al lijkt die nu eerder veroorzaakt door de hedendaagse planologie dan door een bewuste manipulatie vanuit de regionale bestuursautoriteit.

De beschrijvende traditie ambieert dat dus anders aan te pakken: niet alleen komt zij tot een nieuw begrip van de verstedelijking van het Noord-Brabantse landschap, ze relateert ook het sturend vermogen van de planning op haar transformatie. Bovendien stelt haar methode de contextualiteit van de voorschrijvende ontwerpmatige lezing van het landschap ter discussie door te wijzen op haar inherent vooringenomen perspectief op de ruimtelijke werkelijkheid. Dit laatste is ook politiek relevant. Wanneer het hedendaagse bestuur van Noord-Brabant haar territorium voorstelt als een grote samenwerkende (complementaire) uiteengelegde stadsmachine, dan moeten we vaststellen dat dit ideaalbeeld vooral een uitdrukking is van een voorschrijvend ruimtelijk schema, bijvoorbeeld de 'Brabantse Stedenrij'. Door hun planologische abstractiegraad missen deze schema's de benodigde precisie

om bijbehorende ontwikkelingsambities te kunnen dragen. Veeleer dan het ontwerp te gebruiken als legitimatie voor dergelijke beleidsopvattingen lijkt het zinvoller om de ontwerpen en bijbehorende ontwikkelingsambitie op te bouwen vanuit het door iteraties van beschrijving ontwikkelde kennislichaam over de Noord-Brabantse context. Eén van de rollen van het ontwerp is dan vervolgens om dit kennislichaam 'publiek' te maken en te ontsluiten voor het politiek-maatschappelijke debat.

Literatuurselectie

- Barcellona, M. & Cavalieri, C. (Ed.) (2015) The horizontal metropolis. A radical project. Proceedings of the VIII International PhD seminar 'Urbanism & Urbanization'. Lausanne: Latsis EPFL.
- Dehaene, M. & De Zwart, B. (2009) Het luie oog van de regionale planvorming. Een verhalende blik op stad en streek. Stedebouw & Ruimtelijke Ordening, nr. 6, pp. 40-43.
- Lammers, D., Pereira Roders, A. & van Wesemael, P. (2016) Radial fringe belt formation. In: Strappa, G., Amato, A. & Camporeale, A. (Ed.) City as an organism. New visions for urban life. Proceedings of the 22nd ISUF Conference. Rome: Sapienza Università di Roma.
- De Zwart, B. (2015) Republiek van beelden. De politieke werkingen van het ontwerp in regionale planvorming. Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven.

BART DE ZWART (B.DEZWART@FONTYS.NL) IS DOCENT/ONDERZOEKER BIJ FONTYS HOGESCHOLEN IN EINDHOVEN. IN 2015 PROMOVEERDE HIJ OP EEN PROEFSCHRIFT OVER DE POLITIEKE ROL VAN ONTWERP IN REGIONALE PLANVORMING.

DAAN LAMMERS (D.G.O.LAMMERS@TUE.NL) IS ARCHITECT EN DOCENT/ONDERZOEKER BIJ DE TECHNISCHE UNIVERSITEIT EINDHOVEN. MOMENTEEL WERKT HIJ AAN EEN PROMOTIEONDERZOEK OVER DE MORFOGENESE VAN DE RADIALE STADSRAND (FRINGE-BELT CORRIDORS).